

лишився на місці й, коли розпочалася Велика Вітчизняна війна, перед Софіївським собором кияни перед відправкою на фронт присягали на вірність Батьківщині. А після визволення міста біля пам'ятника Богдану Хмельницькому переможним маршем пройшли партизани¹⁶. Незважаючи на різну трактовку мотивів, що ними керувалися ініціатори спорудження пам'ятника, слід зазначити, що це був перший монумент, споруджений українському діячеві такого рівня за існування Російської імперії.

Збереження та повноцінне використання національної історико-культурної спадщини – одне з найактуальніших завдань сучасного етапу українського державотворення. Як свідчить історичний досвід, саме на переломних рубежах вітчизняної історії Україна несла колосальні втрати своїх історичних і культурних надбань, що ставали жертвами загарбницьких воєн та соціальних вибухів, національних і релігійних конфліктів, ідеологічного догматизму та нетерпимості, неосвіченості та воєнничого мілітаризму, через байдужість та неувагу з боку державних органів. Наше спільне завдання – не допустити подібного розвитку подій.

ПРИМІТКИ

- ¹ Несвіт Н.В., Степура О.Я. Літопис у камені.
- ² Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. К., 1971. С. 517.
- ³ Достопримечательности Украины. К., 1960. С. 713.
- ⁴ Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. К., 1972. С. 25.
- ⁵ Історія міст і сіл УРСР. Волинська область. К., 1970. С. 181.
- ⁶ Історико-культурна спадщина України: Проблеми дослідження та збереження. К., 1998. С. 192.

- ⁷ Там само. С. 245.
- ⁸ Компан О., Апанович О., Ворончук Я. Стольне місто козацьке // Пам'ятники України. 1970. № 3. С. 40.
- ⁹ Там само. С. 40.
- ¹⁰ Демченко Л. Я. Документи про історію спорудження пам'ятника Б. Хмельницькому // Архіви України. 1988. № 4. С. 47.
- ¹¹ Там само. С. 41.
- ¹² Там само. С. 39.
- ¹³ Цит. за: Історія міст і сіл УРСР. Київ. К., 1968. С. 59.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Киркевич В. Вольний отче, герою Богдане // Україна. 1988. № 25. С. 24.
- ¹⁶ Там само. С. 24.

Віктор Коваль

МОВОЗНАВСТВО ЯК ДОПОМІЖНА ІСТОРИЧНА ДИСЦИПЛІНА (До питання про двомовність Київської Русі)

Україна давно стала двомовною. Раніше двомовність була чисто соціальною, тепер вона стала регіональною. Такі ситуації, наслідок чужого панування, трапляються у світі, але в Україні двомовність суспільства є особливою як за своїм походженням й тривалістю, так і за соціально-політичними наслідками для історичної долі українського народу, починаючи від Київської Русі.

Походженню двомовності в Україні була присвячена стаття автора цих рядків в одному з попередніх випусків збірки "Спеціальні історичні дисципліни"(1). Дана розвідка містить матеріали раніше не використовувані автором. Вони допомагають глибшому

розумінню надзвичайно важливої проблеми історії України. Йдеться про дослідження лінгвістів, які вивчали історію російської мови та - з необхідності - минуле інших східнослов'янських мов, української та білоруської.

* * *

Імперські вчені, що дивилися на Україну як на Малоросію, а в Київській Русі бачили початок російської держави, зауважили в ній тільки звичайне явище роздвоєння мови на книжну (писемну) та простолюдну. Піонером тут виступив академік-філолог І. Срезневський. У праці "Думки про історію російської мови", прочитаній на річному акті в Петербурзькому університеті у лютому 1849 р., він твердив, що до XIII ст., тобто до монгольської навали, населення усіх східнослов'янських земель мало єдину мову. Тільки у XIII-XIV ст. утворилися окремі говори (наріччя) - великоруський та малоруський, "два говори одної мови"(2).

"Час відокремлення руської мови від загальнослов'янської слід відносити до VII, VIII, IX сторіч", але від прамови східні слов'яни далеко не відійшли, вважав Срезневський. Підстава для цього висновку була така: коли з прийняттям християнства в кінці X ст. до Київської Русі з Балкан стали надходити церковні книги, то їхня староболгарська, вона ж церковнослов'янська, мова була майже однакова з давньоруською, котра ще не встигла дуже змінитися(3). Тому церковні книги, твердив Срезневський, були зрозумілі на Русі народів. Але народна мова розвивалася, змінювалася, а тексти, мова книжна залишалася без змін. Внаслідок цього, робив він висновок, "у мові руській поступово відокремилися один від одного два говори, мова книжна та мова простолюдна"(4).

Повага до пам'яті видатного вченого, який багато зробив і в українській філології, не завадила лінгвістові, академіку І. Ягичу, у праці, виданій 1889 р., написати з приводу тез І. Срезневського:

Проблеми українського середньовіччя

"Менш за все нас тепер вдовольняють дві головні тези, покладені в основу міркувань нашого незабутнього академіка. Перша теза проголошує, що на початку історичного життя (тобто документованої історії.-В. К.) руського народу панувала ще цілковита єдність руської мови, отже, "частини народу різнилися більш місцевими норовами та звичаями, ступенем освіченості, ніж будовою та складом мови" (стор. 96), а також, що "руська мова X-XI ст., так само як і інші слов'янські говори цього часу, була у стані перехідному" (ib. 90)". Тези Срезневського, на думку Ягича, не були достатньо обґрунтовані: "Тут не все ясно. Як ми повинні розуміти єдність мови і в той же час її перехідний стан? Коли ж цей перехідний стан розпочався? Звідки ми знаємо, що його не було й раніше X-XIV сторіч?" Зауваживши у Срезневського хронологічну сумнівність перехідного стану праруської мови, тобто процесу її "розпаду" на різні мови (праукраїнську та правеликоросійську), Ягич вів свою критику далі:

"Така сама невизначеність помітна й у відгуках І. І. Срезневського про відношення мови руської до церковнослов'янської. Він каже, що руська мова "у первісному своєму стані найближче підходить до говору старослов'янського..." (стор. 89), і в тому самому творі припускається існування у давній Русі двох окремих мов-"власне народної" та мови "книг та людей, освічуваних книгами"(стор. 96). Важко узгодити ці тези". "Якщо не було цілковитої єдності руської мови в X сторіччі, якщо не було дуже близького до неї відношення мови церковної, то нема розумної причини відносити "утворення російської книжної мови, окремої від мови, якою говорив народ"(стор. 155), тільки до XIII-XIV ст., ще менш дозволено було б вважати цей пізній час-XIII-XIV ст.-початком утворення місцевих говорів, великоруського та малоруського, як говорів окремих"(5).

Висловивши думку про давніший початок двох ок-

ремих мов-великоруської та малоруської, І. Ягич зазначав відсутність досліджень по виявленню південних, тобто праукраїнських, ознак у старих руських письмових пам'ятках, "особливо відносно південно-або малоруського говору" (6). Але саме тоді, у 1898-99 рр., журнал "Киевская старина" публікував працю А. Кримського "Філологія та погодінська гіпотеза". Її автор, майбутній академік, зокрема, писав:

"...пам'ятки, писані киянами, виявили в собі ті малоруські особливості, котрі існували в малоруській мові старого часу". "На загал же, словарний матеріал Київського літопису відрізняється вражаючою близькістю до сучасної малоруської, і коли буде видано історичний словник малоруської мови (над яким багато років попрацював П. Г. Житецький й над яким продовжую тепер працювати я), то наступницька близькість малоруської мови до стародавньої південноруської не буде ні в кого викликати найменших сумнівів" (7).

І. Ягич дотримувався таких самих поглядів. У статтях, опублікованих у 1884 та 1889 рр., він писав, що в XII-XV ст. кияни говорили малоруською мовою, котра мала лише незначні відміни від мови населення Галичини та Волині, як і в наступні віки (8).

Ягич слушно зауважив внутрішню суперечність запропонованої Срезневським реконструкції мовної ситуації на початку історії східнослов'янських земель, але сам ясності в неї не вніс. Значно яснішу картину намалював найвидатніший дослідник мовного минулого академік О. Шахматов у своїй фундаментальній монографії "Нарис найдавнішого періоду історії російської мови" (1915 р.). Нічого ліпшого за неї наука далі не дала.

* * *

Вихідним пунктом його реконструкції стала найбільша подія культурного і духовного життя східного слов'янства - прийняття християнства, а разом з ним і

писемності. Але просвітницький акцент Шахматов переніс з Візантії на Болгарію. Грецька Візантія, нагадував він, підкорила болгар, і те, що зробили в культурній сфері для східних слов'ян болгар, приписувалося грекам. Так було з хрещенням Русі: "не підлягає сумніву, що Володимир сприйняв віру від болгар". Далі все діялося за внутрішньою логікою процесу:

"Отримавши з Болгарії християнство, Київ водночас запозичив звідти книжну мову. Руські стали дивитися на цю мову як на свою власність..." "З XI сторіччя розпочинається майже тисячорічна історія розвитку російської книжної мови. Інослов'янська за своїм походженням, вона з плином часу стає дедалі більш російською...". "Книжна мова XI сторіччя-це безпосередній родоначальник нашої сучасної великоруської книжної мови; ще й досі виявляється інослов'янська основа останньої; вона містить у собі ще й зараз наполовину слова, форми, звороти давньоболгарської книжної мови; її руські елементи відбивають різні етнографічні середовища, через які вона проходила; а втім елементи південноруські [українські] відступають дедалі більш на задній план, даючи місце елементам великоруським..." (9).

Давньоболгарська (цеквнослов'янська) основа великоруської літературної мови є загальноновизнаним фактом - його констатує московська "Краткая литературная энциклопедия" у статті "Русский язык" (Т.6, ст. 514).

Українській книжній, тобто літературній або писемній, мові означені болгарські багатства не дісталися, і вони їй не притаманні. У XIX ст. І. Котляревський, П. Куліш, Марко Вовчок, Т. Шевченко просто взяли чисту народну мову українського села і стали нею писати літературні твори. В цій народній мові були церковнослов'янські домішки у вигляді кульової термінології, переінакшеної на український лад. Проте, на відміну від великоруської мови, мова україн-

ського села не сприйняла чи не зазнала ніяких інших староболгарських впливів. Вони виявилися зовсім рідними для стародавньої північноруської мови, але чужими для південноруської, праукраїнської. Але ж північноруська мова сприйняла їх у Києві. Це значить, що на час прийняття від болгар християнства і писемності в Київській Русі функціонували дві мови, різні настільки, що для одної болгарська мова церковних книжок виявилася зовсім близькою, а для другої зовсім чужою. Перша з цих мов пізніше розвинулася у всім відому мову О. Пушкіна та Л. Толстого, друга в мову Т. Шевченка та Лесі Українки. Такі висновки випливають з досліджень лінгвістів, які ще не здогадалися про дійсну двомовність у стародавньому Києві, але вже визнали, що у ті часи існувала окрема праукраїнська мова.

З нагромадженням даних та поглибленням розуміння формування окремої праукраїнської ("південної", "малоруської") мови хронологічно відступало у наукових працях все далі углиб віків. "Розпад східнослов'янських племен та їхньої мови відноситься до VII та VIII ст.", впевнено писав О. Шахматов(10). Слід зауважити, що процес розпаду єдиної у незапам'ятні часи східнослов'янської прамови, тобто вироблення, поширення й закріплення кожною з роз'єднаних груп племен своєї окремої нової спільної лексики і своїх граматичних форм, в умовах тодішніх "комунікацій" мусив тривати багато довше, ніж два віки, отже, роз'єднання східнослов'янських племен могло розпочатися ще раніше.

* * *

Важливо зазначити, що на час прийняття Руссю християнства південноруська (праукраїнська) мова виступала як цілком зосібна, відмінна від других мов. За висновком академіка А. Кримського у книзі 1922 р., "усією сукупністю своїх познач жива мова півдня XI віку стоїть посеред східного слов'янства цілком

уже відокремлена. Мова Наддніпрянщини та Червоної Русі-це цілком рельєфна, певно означена, ярко індивідуальна лінгвістична одиниця; і в ній аж надто легко й виразно можна пізнати прямого предка сьогочасної малоруської мови, бо вона має вже в собі величезну частину сьогочасних малоруських особливостей" (11).

Наведені дані лінгвістики дають змогу зробити висновки, важливі для розуміння історії України. Про що свідчить той факт, що болгарськомовна писемність була як рідна сприйнята у Києві тільки тими людьми, які розмовляли не місцевою південноруською (праукраїнською), а північноруською (правеликоруською) мовою?

Він означає, по-перше, що правеликоруська мова, так само як і болгарська, була чужою для місцевого населення; по-друге, що північноруська мова у Києві була мовою соціально панівної верстви, бо тільки вона мала потребу у писемності, як і матеріальну змогу користуватися письмом. По-третє, до висновку про двомовність суспільства у стародавньому Києві додамо, що цей розкол носив чітко виражений етно-соціальний характер: етнічно чужі народів верхи суспільства говорили правеликоруською мовою, а місцеві народні низи-праукраїнською.

Наведені висновки були зроблені автором ще в 1992 р. на основі загальновідомих історичних даних та літописних текстів і "Слова о полку Ігоревім", писаних архаїчною російською мовою з вкрапленнями української лексики. Ці висновки були викладені автором у курсі лекцій про визвольну боротьбу УПА, читаних тоді для офіцерського складу Генштабу України. Далі вони лягли в основу трьох аналогічних статей про соціальну двомовність Київської Русі, опублікованих у 1996 р. На той час автор ще не звертався до праць старих і надійних лінгвістів за винятком статей третього тому 5-томника А. Кримського,

виданого у 1972-74 рр., нічого не знав про церковнослов'янську мову, крім її назви, помилково вважав її чисто культовою і соціально нейтральною, й тільки в такій ролі вона згадується у тих статтях (12).

Переконавшись в тому, що великоруська літературна мова народилась у Києві з болгарських церковних книжок, І. Срезневський разом з тим був певен, що до XIII-XIV ст. на всьому величезному просторі земель південних та північних східних слов'ян існувала єдина, спільна для усіх племен мова. Його сучасник, академік-історик М. Погодін зробив на цій основі дальший крок по уніфікації східного слов'янства у старокиївські часи. 1856 р. він надрукував статтю-листа Срезневському під назвою "Записка про стародавню мову руську" (13) - яскравий зразок імперського мислення. Виходячи з того, що старий "великоруський говір є або той самий церковний говір, або найближчий до нього, тобто рідний, органічний", Погодін поширив ареал великорусів до Чорного моря та Адріатики: "Плем'я, котре ми звемо великоруським, могло жити в околицях Солуня (Салоніки), близько берегів Чорного моря, на Дніпрі, у Києві та в нинішній Великоросії". В Київській державі до татарської навали жило тільки великоруське плем'я, твердив Погодін; після Батієвого погрому воно перебралось на північний схід, утворивши Великоросію, а на його місце, на територію сучасної України, з Карпатських гір прийшли малоруси.

Погодінську гіпотезу спростував М. Максимович, котрий у 1834-44 рр. був ректором Київського університету. Максимович широко пропагував термін "Україна" замість "Малоросія", але Погодіну, теж у жанрі наукового листа, зробив докір: "ти розриваєш найближчу спорідненість руських говорів, через яку південноруська та північноруська мови-рідні сестри, дочки однієї руської мови. Коли вони відокремилися?

Про це, як видно, ще нема згоди. Я й зараз вважаю, як уже пояснював в "Истории русской словесности" (розд. IV та V), що південноруська мова утворилася ще у стародавні, дотатарські часи, коли Київська Русь була представницею руського світу, як після татар стала Русь Московська" (14).

Це теж невірно, бо якраз у часи, коли Київ був столицею, а великий княжий рід Рюриковичів владарював над усім східним слов'янством і тим самим єднав його до купи, ситуація була зовсім не сприятлива для роз'єднання мови, якби вона ще була одна, спільна для всіх. Існування тоді двох мов, різних на півночі і на півдні, є доказом значної давності уже на той час формування окремої праукраїнської мови, відмінної від правеликоруської настільки, що болгарська церковна мова, ще рідна для півночі, була вже зовсім чужа для півдня. Близька схожість північноруської та болгарської мов, виявлена з прийняттям християнства і писемності, говорить про те, що саме південноруська, праукраїнська, мова виокремилась та пішла своїм шляхом розвитку. Звідси їх відміни, особливо помітні у словарних складах та вимові.

Величезну роль відіграла природна ізоляція ареалів обох мов, про яку чомусь не згадують мовознавці. З незапам'ятних часів простори, зайняті північними та південними східнослов'янськими племенами, ареали праукраїнської та правеликоруської мов, були наглухо роз'єднані могутньою смугою лісів. Люди цих ареалів не мали між собою жодного побутового, отже, й мовного спілкування. Тому, зростаючи колись з спільних коренів, їхні мови розвивалися й розходилися без взаємовпливу, і за граматичними формами українська мова стоїть ближче до словацької, ніж до російської. Споріднені походженням, українська та російська мови є дуже різними й за своїми словарними складами.

Праукраїнці, чий життєвий простір на заході ще в XVI ст. починався на Віслі (15), мали тісний та тривалий контакт з ляхами. Може й не випадково ляске плем'я між нижньою Віслою і Одрою та праукраїнське плем'я, яке в літописні часи жило на території нинішньої Київщини, носили однакове наймення – "поляни". В усякому разі, кількість однакових слів в українській і польській мовах значно перевищує спільну лексику в українській та російській мовах. Але головною відміною були власні українські слова, зовсім несхожі на російську лексику. Вже на час занесення болгарської писемності у Київську державу її корінне населення, як підкреслював А. Кримський, мало мову, виразно відмінну від мови північних племен східного слов'янства, котрі дали початок великоруській нації. Різні мови означали, що формувалися різні народи, з своїми культурами та ментальностями.

Погодінська гіпотеза про Київське, південне походження великорусів швидко набула поширення, хоч завжди мала серед істориків непримиренних противників. Примітивність надає їй живучості, вона й зараз має емоційних прихильників. В інтересах імперської політики (українці та великороси – одна нація) гіпотезу пропагував видатний російський історик, академік В. Ключевський, котрий, однак, визнавав, що селяни Київської губернії говорять тією самою мовою, що й за тисячу років. Нищівного удару погодінській гіпотезі про перехід праукраїнського населення на північ завдав учень Ключевського, не менш видатний російський історик П. Мілюков. Шляхом ретельного аналізу топонімів та даних з археологічних розкопів стародавніх поховань він встановив, що не було ніякого переселення народу з півдня у межиріччя Оки та Волги, де сформувалося ядро великоруської нації. Мілюков встановив, що насправді слов'янське населення регіону сформувалося внаслідок переселень з північного заходу і заходу словенів новгородських і

кривичів, що змішувалися з місцевим угро-фінським населенням.

Аналогічні висновки про слов'янську колонізацію цього регіону зробив і Шахматов на основі вивчення лінгвістичних даних: "Суздальська область, тобто сучасні Володимирська та Ярославська губернії, заселена тепер Північнорусами, бо населення тут окає; Рязанська губернія належить акаючим Південновеликорусам. Отже, Рязань колонізована не з півночі, але вона могла бути колонізована із заходу" (16). Все це відбувалося за широким поясом ізоляції північної Русі від південної.

Залишилося з'ясувати, звідки узялися в Київській Русі північноруси, чому вони зайняли в ній панівне становище, в тому числі мовне, і які це мало наслідки для України.

* * *

882 р. новгородське військо князя Рюрика під проводом "віщого" Олега припливло Дніпром з півночі і захопило Київ, а далі запанувало над усіма південними племенами східного слов'янства, що жили на території сучасної України. Новгородці, серед них і варяги, що вже навчилися говорити мовою північних слов'ян, стали владною верствою у Київській державі, а їхня мова – мовою панівного класу, до якого увійшли й заможніші місцеві елементи. Чисто південна назва "Русь" поширилася згодом з Києва на всі величезні володіння князівського роду Рюриковичів, в тому числі й північні, але мова нової владної верстви Русі-України завжди залишалася чужою її народові. Певна річ, північна мова верхів і південна мова низів не були абсолютно чужі, бо походили від спільних старих коренів. Доступність взаєморозуміння на елементарному рівні була причиною того, що варязькі правителі не поспішали переймати місцеву народну мову, як було в Новгороді.

З прийняттям християнства неукраїнська північна

мова панівного класу київської держави стала писемною. Тим самим у суспільстві було перекрито шлях для української писемності. На вісім сторіч чужа мова стала мовою української освіти, літописів та ділових документів, законодавчих актів та літературних творів. Але простому людові, селянству України, вона завжди була малозрозумілою. Мова київських верхів-князів, їхніх бояр і дружини, дуже близька до мови населення Новгородщини, Володимиро-Суздальщини і, зрештою, Московії, завжди була чужа для корінного населення України, а самі верхи через це так і не набули органічного національного зв'язку з народом, не стали з ним одним цілим. З писемних пам'яток, зокрема з "Слова о полку Ігоревім", видно, що їхня старовеликоруська мова вже була щедро розбавлена українською лексикою, отже, процес поукраїнення грамотної верхівки суспільства відбувався, але його ще до завершення обірвала татаро-монгольська навала.

* * *

З дослідження мовних діалектів на території України висновок О. Шахматова був такий: "Південноруське плем'я, таким чином, сидить і досі у тих краях, котрі йому забезпечила Київська держава, але, крім того, воно розширило свої поселення на сході, на Лівобережній окраїні. Проте якщо південноруси етнографічно не постраждали, зберігши свою мову й не втративши своєї території, то у відношенні культурного падіння Києва та інших придніпровських центрів мало для них фатальне значення. Південноруське плем'я було, можна сказати, обезглавлене; у великій катастрофі, спричиненій татарською навалою, якій передували такі катастрофи, як дворазове розорення Києва у 1169 та 1203 році, воно втратило правлячі класи, своє боярство, духівництво та житіих людей; вони були або перебиті, або, рятуючи своє життя, подалися до інших центрів, зокрема до Володими-

ра..."(17)

Татаро-монгольський погром був страшною катастрофою для населення Київської Русі. Але не більшою, ніж пережили інші країни, де монгольське військо зустрічало опір. Отже, ситуація в Україні не була виключною. Додамо, що Західна Європа і тоді, і ще більш у наступні віки, й без татар, захлинялася кров'ю від нескінченних воєн, мерла від епідемій. Проте держави відроджувалися, суспільства, котрі мали національно-орієнтований провід, знаходили в собі сили для регенерації. Тож чи справді давня Україна була назавжди "обезглавлена" внаслідок саме татарського погрому, як вважав О. Шахматов?

Гадаємо, що тут видатний лінгвіст глибоко помилився. Доказом цього служать документальні свідчення. У 70-ті рр. львівський Інститут суспільних наук АН УРСР видав 2-томний "Словник староукраїнської мови"(18). Матеріалом для словника стали тексти усякого роду актів, писаних в XIV-XV ст. на території сучасної України від Дніпра до Пруту і Сяну, переважно на заході. Належать вони безлічі князів, воєвод і бояр, судам, монастирям, ремісничим цехам, митницям, нарешті, просто "житіим людям"-про грошові та майнові трансакції, спадкові та дарчі справи про землю, садиби, млини, ставки і т. д. Щедро представлені усі шари суспільства, починаючи з найвищих, при повній відсутності селянства, яке складало щонайменше дев'ять десятих населення України, було її народом.

Склад словника свідчить, по-перше, що панівні класи суспільства в Україні збереглися, незважаючи на свої людські втрати від татарського погрому; а по-друге, що словник містить мову саме того письма, котре почалося в Київській Русі з прийняттям християнства і привезенням з Болгарії церковних книг, тобто мову, яка за свідченням визнаних авторитетів у лінгвістиці, була тоді і церковнослов'янською, і пів-

нічноруською, але не мовою місцевого населення, українських селян. Тому словник грубо вводить в оману своєю назвою, бо саме мови українського села, українського народу в ньому нема. В уривках старих текстів, котрими ілюструється вживання кожного терміну, важко знайти слово, яке можна було б визнати українським. Зате чужа північноруська (великоруська) мова цвіте і буяє від початку до кінця так званого "Словника староукраїнської мови".

Справді, яку українську народну лексику можна було очікувати у текстах присяжних грамот молдавських бояр королю Польщі? Але весь словарний склад таких документів, а їх залучено дуже багато, увійшов до словника. З цього видно, що ті люди, котрі замислили цей словник, мали на меті зовсім не пошук староукраїнської лексики. Мета була радше протилежною-створити лінгвістичний "речовий доказ" того, що в XIV-XV ст., й тим більш в часи Київської Русі, ще не існувало ніякої осібної стороукраїнської мови, котру російські академіки-лінгвісти, що відносили розпад східнослов'янських племен до VII-VIII ст., називали південноруською або малоруською.

Вміст словника прямісінько веде до висновків: 1) у XIV-XV ст. староукраїнська мова не відрізнялась від старовеликоруської, це була одна мова; 2) отже, великий східнослов'янський етнос, мовно єдиний від Новгороду і Суздаля до Києва, у XIV-XV ст. тільки починав розпадатися на три народи (великоруси, малоруси, білоруси), бо двом останнім ще належало виробити власні мови; 3) великоруська мова є прямим продовженням єдиної загальноруської мови київських часів, українська та білоруська-пізніші за походженням, отже, великоруський народ дійсно є "старший брат", а його мова - єдино "правильна" для усіх.

Технічно "Словник староукраїнської мови" без української мови зроблено бездоганно. Але за своїм вмістом він мусив називатися словником актової мо-

ви українських, білоруських та литовських територій, Смоленщини та ще деяких великоруських земель. Без цього ошатний двотомник був і залишається знаряддям фальсифікації історії, яке за українську мову видає великоруську лексику з дрібкою українських слів.

Безпосередні виконавці, укладачі словника, сумлінно зробили справу, можливо, навіть не розуміючи шахрайського політичного задуму партійних ідеологів та керівників науки. Спираючись на фальсифікації історії, в тому числі й на псевдоукраїнський словник, комуністична влада підтримувала і зміцнювала старий імперський стереотип єдиного давньоруського стносу. Цей живучий міф ідеологічно виправдовував московську політику "зближення" націй, шалену русифікацію українців як повернення їх до нібито природного історичного стану невід'ємних складників єдиного руського народу.

* * *

Дивно, що навіть мовознавці, котрі зафіксували двоїстість мовного становища, яке виникло із запровадженням писемності в Київській Русі (стабільна книжна мова vs. прогресуюча народна усна мова; близькість староболгарської книжної мови саме до північноруської), не замислювалися над його соціальними наслідками для суспільства Русі-України, не встановили факту соціальної двомовності староукраїнського суспільства.

Найближче до цього рубежу підійшов О. Шахматов у праці "Короткий нарис історії української мови", опублікованій 1916 р. у зв'язку із зростом громадського інтересу до українського питання в умовах першої світової війни (19). 1922 і 1924 р. її було надруковано в українському перекладі разом з працею А. Кримського "Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася" (20).

Нарис О. Шахматова народився як один з наслідків його колосальної дослідницької праці, що й досі

залишається неперевершеною за глибиною проникнення в глибоке минуле східнослов'янських народів. За зібраними ним даними діалектних форм на територіях, яких на його час ще не торкнулися терори й переселенські насильства більшовиків та нацистів, О. Шахматов визначив пра-прабатьківщину усіх слов'ян (південних, західних, східних) у басейні Німану і Західної Двіни. Більш пізню, після штовхання великих переселень народів, "спільно-руську", тобто східнослов'янську пра-батьківщину він локалізував "у межах горішнього та середнього бігу Дністра, Буга та Дніпра"(21).

"Розпад спільно-руської сім'ї стояв у зв'язку з розселенням східного слов'янства. Час розселення слід однести на VII-VIII віки", писав О. Шахматов. "Найперше, як здається, східно-слов'янська колонізація пішла на південний схід"(22), тобто вглиб території сучасної України. Цей напрям руху він пояснює безпечною ситуацією, котру створив хазарський каганат, що заохочував заселення пустих територій слов'янами, з яких брав регулярну данину. На південний схід, до басейну Донця і Дону посунули вятичі. На південь рухалася велика південно-руська група племен-уличі, тиверці, поляни, волиняни (=дуліби), деревляни, сіверяни. Саме ця, найбільша, група представляла собою праукраїнців. Вятичі, за Шахматовим, згодом з верхів'їв Дону пішли на північ та захід, де стали великорусами та, частиною, білорусами. На північ, назад до басейну Західної Двіни та до Ладозького озера, до сучасної Смоленщини з Дністра та Бугу посунули словени і кривичі.

Заснувавши на півночі Новгород та інші міста, вони вели активну торгівлю з півднем, користуючись водним шляхом "із варяг у греки". Київ був небезпечним місцем, і новгородці послали туди військо, яке його завоювало. "Як Київ об'єднався з Новгородом під однією владою, то це і був початок утворення держави. Вона здобула назву "руської" од імення того

південного князівства, яке було покорено північчю"(23).

Південь був більш залюднений, вигідніше розташований, тому центр сили і влади перемістився до Києва, а Новгород став платити йому данину. "А з точки погляду історії українського народу ми повинні одкинути якнайрішучіше гадку про те, що Київщина за давніх часів залюднена була не предками сьогочасних малорусів, а предками сьогочасних представників інших руських народностей. Шукати в X-XI віці над Дніпром великорусів - це річ цілком даремна, бо-ж великоруська народність походження нового; вона склалася за історичних часів у басейні Оки із співжиття двох давніх руських племен північноруського та східноруського"(24).

Перше складали, за Шахматовим, словени новгородські та кривичі смоленські, друге - вятичі, які йшли з верхів'їв Дону. Останніх у своїй головній праці він зве то "південнорусами", то "східновеликорусами", то "східнорусами", і пише: "Східноруси уже наприкінці X віку, покинувши насиджені на Дону місця, опинились у басейні Оки у дотичності з Північнорусами, XI вік, час Ярослава, поклавши початок злиттю обох племен північно-східної Русі та утворенню великоруської народності"(25). Уточнимо, що йдеться про час, коли Ярослав Володимирович був князем новгородським і бився з мордвою за вихід до Волги. Шахматов наводить уривок з літопису за 1103 р.: "Бися Ярослав с мордвою, місяца марта 7 дня, и побежен бисть Ярослав"(26).

О. Шахматов робив свої висновки на основі вивчення і порівняльного аналізу живих діалектів та стародавніх писемних пам'яток. В них запозичена болгарська (церковнослов'янська) книжна мова рясніла помилками переписувачів, писарів, і саме ці помилки, переінакшення слів, зроблені багато віків назад під впливом місцевих живих говірок, включення у тексти

місцевих слів, особливо появи нових словозмін та ін. ознаки розкривали мовну і, отже, етнічну картину минулого в її динаміці. Тож повернімося до лінгвістики:

"Рязанська земля заселилася Вятичами. Суздальська область, тобто сучасні Володимирська та Ярославська губернії, населена тепер Північнорусами, бо населення тут окас; Рязанська губернія належить акаючим Південновеликорусам. Отже, Рязань колонізована не з півночі. Проте вона могла бути колонізована із заходу"(27). Це означало допущення того, що вятичі, можливо, йшли із заходу попередю кривичів, через Смоленщину, обминаючи болотистий басейн Прип'яті з півночі, а не з півдня, через Україну до Дону, а потім, поворотом, на північ і захід. Північний варіант шляху вятичів фігурує як припущення, південний - великим обходом - О. Шахматов аргументує у своїх працях неодноразово.

Щодо праукраїнської групи племен у нього не було сумнівів: "Якщо у XII віці падіння глухих викликає в малоруських говірках такі явища, які є чужими для інших руських говірок, то ясно, що вже в XI віці малоруська група жила життям, окремішним від решти руських. Зрештою, ми й без цього знаємо, що, наприклад, північно-руська група різко одрізнялася в XI віці од групи південно-руської"(28).

Схожість північноруської мови з болгарською свідчила про її більшу стабільність, її відмінність від південноруської говорила про розвиток-відрив останньої. Думка О. Шахматова виражена ясно і доведена до кінця: групи руських племен, північна і південна, уже в XI ст. мовно різко одрізнялися одна від одної, стали різними етносами.

Далі О. Шахматов упритул наблизився до питання про соціальну двомовність Київської Русі, проте не поставив його:

"Наші казки та билини свідчать про те, що болгарська мова вже давно перейшла до народних мас. Та-

ким чином, є ціла низка підстав думати, що київська Русь дістала з Болгарії мову, яка не тільки зробилася надбанням книжним, але проникла теж і в живу обихідку освічених міських класів". Вимовляння слів змінювалось, а писарі писали як чули. Зміни у написанні слів відбивали нове їх звучання. О. Шахматов ревно випускав такі зміни у старих текстах: "Вплив живої вимови на написані позначення ясний; а це вказує на те, що давнеболгарська була в давній Русі в живому уживанні. Оце дозволяє нам не класти різкої різниці між мовою книжною і мовою освічених класів"(29).

Тут допущено помилку в локалізації билин. Ці народні казки т. зв. Київського або Володимирового циклу - про великого князя та його богатирів, - усі ці казки записувалися в XIX-XX ст. по всій Росії, до Білого моря й за Уральськими горами, але не в Україні. Вони зовсім відсутні в українському фольклорі. Це чисто великоруське, а не українське явище, хоч йдеться в билинах про Київ. Причини цього парадоксального феномену роз'яснені у наших попередніх статтях про соціальну двомовність у Київській Русі, тут на ньому ми спинятися не будемо. Звичайних казок про княжу пору в Україні також катма. Відома лише одна про Кирила Кожум'яку. Вона видає гостро негативне ставлення старокиївського простолюду до князя та його оточення. Відсутність княжої теми у фольклорі свідчить про вороже ставлення народу до верхів, які не говорили місцевою мовою.

Коли О. Шахматов пише, що "наші" казки та билини свідчать про проникнення болгарської мови у вжиток народних мас, то це стосується тільки Великої Росії і в часи, далекі від Київської Русі. В ній писемна болгарська мова, долучена до північноруської, стала надбанням виключно освічених міських класів, як зазначає сам О. Шахматов, тим самим відокремлюючи їх від української народної маси. По суті, це неусвідомлена констатація соціальної двомовності староук-

раїнського суспільства, в якому жменька північно-мовних грамотіїв, які і в побуті говорили мовою своєї писемності, панувала над величезним українськомовним населення. Не в тому було зло, що панувала, кожне суспільство мусить мати панівні верстви, котрі ним керують і ведуть за собою. Зло було в тому, що старокиївська панівна верхівка не поріднилася з народом. Це підривало сили її самої і народу. Упадок Києва почався задовго до нападу татаро-монголів. Свідчив про це страшний погром і спалення Києва суздальцями в 1169 р.

* * *

О. Шахматов з надзвичайним пієтетом писав про культурну спадщину старого Києва як фундаменту усієї культури Великоросії: "Володимир над Клязьмою, а так само й інші городи руські всю свою культуру взяли із Києва"(30). Засвоєння цієї спадщини північнорусами відбувалося легко і просто, бо книжна мова віцільних представників київської письменно-верстви, котрі втекли від татар на північ, була однакова з мовою північнорусів.

На півночі місцева усна мова, завдяки своїй надзвичайній близькості до болгарської мови писемності, змогла злитися з нею і спрямувати її в русло власного розвитку. Стара Русь-Україна, котра вже мала різко відмінну народну мову, не встигла до прийняття християнства поукраїнити великокняжу еліту з Новгороду і на довгі віки залишилася без національної писемності, виникнення якої блокувалося існуючим чужомовним письмом соціальних верхів. Саме тому, український народ залишався безписемним. Болгарсько-північноруська писемність в Україні після Батия виродилася в потворну актову мову, що нею писала і говорила уся канцелярська братія. З приводу цього лінгвістичного покручу, що його підняли на щит ідеологи т.зв. "Словника староукраїнської мови XIV- XV ст.", О. Шахматов висловився недвозначно і

негативно:

"Нагальна потреба вироблювала в канцеляріях актову мову: тут народні елементи спліталися з чужоземними, почасти з книжними, давнеболгарськими, почасти живими елементами польської мови. Та і ця мова не могла претендувати на роллю літературної мови, та й вимерла вона разом з тими канцеляріями, що її зродили"(31).

У своєму нарисі історії української мови О. Шахматов пише: "Загибель південно-руської інтелігенції Києва, денаціоналізація пануючих класів південно-західної і західної Русі призводять у царині літературної мови до такого самого фатального результату, як і в царині державного та культурного життя. Малоруські та білоруські області затрачають [втрачають] свою політичну самостійність, підпадають під іноземне панування. Малоруси й білоруси на довгий час залишаються без літературної мови, котра б об'єднувала їхню інтелігенцію, а через інтелігенцію й народні низи"(32).

Білорусів Шахматов вважав південними великорусами, а коли це так, то у них не могло бути мовних проблем, однакових з проблемами Руси-України. Тут головною проблемою було те, що мовна денаціоналізація пануючих класів сталася задовго до татаро-монгольської навали, і суспільство так і не збулося свого лінгво-соціального розколу.

Головним лінгвістичним доказом цього є те, що болгарська писемна мова, як ключ до свого замка, підійшла до північноруської мови київських верхів, назавжди стала загально визнаною російськими авторитетами підвалиною великоруської літературної мови. Принагідно зауважимо, що факт близькості староболгарської мови до північноруської та віддаленість її від південноруської мови говорить за те, що розпад східнослов'янського прастеносу на південну та північні групи племен стався ще до їхнього руху на схід. Мож-

ливо, через це вони й пішли шукати долі різними кур-сами.

Важливим додатковим доказом мовного розколу українського суспільства є, зокрема, й актова мова: хоч яка була вона неоковирна, а проте являла собою пряме і безпосереднє продовження тієї самої книжної, літературної мови, якою усно і в письмі користувалися панівні класи Києва, але не оточуюче їх етнічне море українського селянства. Українська мова ще не скоро стала писемною.

* * *

Різномовність народної маси і соціальних верхів мала найтяжчі наслідки для української нації. Впровадження в Україні суто російськомовної освіти царським урядом мало своїм наслідком дальше відчуження української освіченої суспільної верстви від народу. Виступаючи на захист української мови, проти русифікації України, М. Драгоманов писав: "...на Україні освічені класи відділені національністю від так званого простолюду ... Країна таким чином відділена від свого мозку..." (33). Насправді російськомовна освіта змінювала ментальність, але не національність людей.

Соціальна двомовність зумовила фатальну внутрішню слабкість українського суспільства протягом усієї його історії. Наслідком стала неспроможність українського суспільства структуруватися-сформувати національну еліту на чолі з аристократією, яка в усі часи була б постійним носієм національної державницької ідеї, виразником і захисником національних інтересів, керівником народу в обороні і поступі країни.

Різномовність народної маси і соціальних верхів позбавила українське суспільство національної свідомості, єдності, патріотичного провладу і, як наслідок цього, волі на довгі віки. Національно зцементована одномовністю низів і верхів північноруська народність зберегла свою державу, змогла внаслідок цього власними силами вибороти незалежність від Золотої Орди.

Розколата двомовністю Русь-Україна у XIV ст. була відбита від татар Литвою. Мовно відірваний від власного народу і тому чужий до нього верхній шар українського суспільства став запопадливо служити литовцям, радіючи з того, що нові хазяї дотепно зберегли мову Рюриковичів для свого адміністрування та законодавства і в Смоленську, і в Мінську, і в Києві.

Українська чужомовна еліта неминує мала стати і стала класом національної зради. Це повною мірою виявилось з часів польського панування над Україною. Українські верхи легко засвоїли польську мову і в більшості своїй станули на службу королям. Потім вони перекинулися до Москви вірно служити царям. Мови російської через свою російську грамотність вони й за Польщі не забували. Найпідлішим, безприкладним національним зрадництвом відзначалася українська компартійна номенклатура, котра також одцуралась своєї мови і на догоду Москві винищувала національно свідому українську інтелігенцію, мозок нації, виморювала голодом власний народ, мільйони українських хліборобів, які завзято опиралися колгоспному кріпацтву та зросійщенню. Фатальні наслідки двомовності для історичної та майбутньої долі українського народу розглянуто у наших попередніх статтях на цю тему.

Багатівкове панування чужих держав над різними частинами України завжди супроводжувалося асиміляційним насильством. Кожна влада, за винятком Литви, прагнула перевести українців на мову панівної нації, обмежувала, забороняла вживання української мови у різних сферах людського спілкування, навчання й діяльності. Найбільш настирливою та послідовною була політика мовної русифікації на території великої України. Наслідком стало те, що на час проголошення незалежності України у 1991 р. мова її корінного населення значною мірою була витіснена з ужитку. Половина населення говорила українською

мовою, а друга половина - російською. З того часу становище української мови не поліпшилося, навіть погіршало. Обов'язку захисту державної мови нема. Духовно Україна залишається колонією Москви.

1. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць та оглядів. Ч. 2. К., 1998, С. 207-239.
2. Срезневський І.І. Мысли об истории русского языка. М., 1959, С. 80, 120.
3. Там само. С. 108, 109.
4. Там само. С. 37.
5. Ягич І.В. Критические заметки по истории русского языка. СПб., 1889. С. 2, 3, 4.
6. Там само. С. 5-6.
7. Кримський А. Ю. Филология и погодинская гипотеза. // Твори в 5 тт. Т.3. К., 1973. С. 110, 111-112.
8. Там само. С. 29.
9. Шахматов А.А. Очерк древнейшего периода русского языка. // Энциклопедия славянской филологии. Вып. 11. Пг., 1915. С. XXXIX.
10. Там само, с. XXXVI.
11. Кримський А.Ю. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася. // Твори. Т. 3. С. 268, 499.
12. Державність. 1996. № 8, 9; Вітчизна. 1996. № 9-10; Слово і час. 1996. № 10.
13. Погодин М. П. Записки о древнем языке русском. // Известия Академии Наук по отделению русского языка и словесности. Т. V. СПб., 1856. Ст. 70-92.
14. Максимович М. А. Филологические письма к М. П. Погодину. Письмо второе. // Собр. соч. Т. III. К., 1880. С. 189-190.
15. Матвей Меховский. Трактат о двух Сарматиях. М.-Л., 1936. С. 129.
16. Шахматов А. А. Назв. праця. С. XLI.
17. Там само. С. XLII.

18. Словник староукраїнської мови XIV-XV. Т. 1-2. К., 1977.
19. Шахматов А. А. Краткий очерк истории украинского языка. // Украинский народ в его прошлом и настоящем. Т. II. СПб., 1916.
20. Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI-XVIII вв. К., 1922, 1924.
21. Шахматов О., Кримський А. Назв. праця. С. 10-18.
22. Там само. С. 25.
23. Там само. С. 32-33.
24. Там само. С. 51-52.
25. Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода русского языка. С. XLIX.
26. Там само. С. XLI.
27. Там само.
28. Там само; Шахматов О., Кримський А. Назв. праця. К., 1924. С. 52.
29. Там само. С. 77-78.
30. Там само. С. 79.
31. Там само. С. 82.
32. Там само.
33. Драгоманов М.П. Что такое украинофильство? // Вибране. К., 1991. С.447.

Анатолій Муляр

СТАНОВИЩЕ СЕЛЯН ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА ТА КИЇВСЬКОГО ПОЛІССЯ В КІНЦІ XVII - НА ПОЧАТОК XVIII СТ.

На кінець XVII - початок XVIII ст. Волинське воєводство та територія Київського Полісся залишались аграрним регіоном. Селянство у загальній структурі населення, складало переважну більшість.